

ΑΤΤΙΚΟ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ Πρόδρομη ανακοίνωση

Στη μνήμη της *L. H. Jeffery*

Η επιτύμβια αετωματική στήλη που μελετούμε, βρέθηκε, σύμφωνα με πληροφορία του αείμνηστου Γ. Δ/ντή Αρχαιοτήτων, Δημήτρη Λαζαρίδη (ο οποίος και την παραχώρησε για μελέτη και δημοσίευση στην υπογραφομένη) «κάπου στα Μεσόγεια, μάλλον στη Μερέντα». ¹ Σήμερα, εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μαραθώνος, με αριθμό 3599.

Η στήλη είναι μονοκόμματη κι έχουν σωθεί όλα της τα μέρη —το αέτωμα, η ανάγλυφη πλάκα και η βάση— με αρκετές όμως φθορές. Είναι από πεντελικό μάρμαρο. Η βάση της, εργασμένη με βελόνι, όπως και η πίσω πλευρά του μνημείου, διατηρείται σε ένα τμήμα μόνο ως την εξωτερική επιφάνεια, γιατί τόσο αριστερά, όσο και δεξιά έχει σπάσει και λείπουν διάφορα κομμάτια της (Εικ. 1). Το ανάγλυφο τμήμα του επιτυμβίου πλαισιώνεται από δυο παραστάδες —έχουν δουλευτεί με ντισιλίδικο. Επίκρανο στέφει τις παραστάδες, κάτω από το οποίο έχει λαξευτεί μια λεπτή ταινία, συνηθισμένη στις επιτύμβιες στήλες στο τέλος του 5ου και στην πρώτη 25ετία του 4ου π.Χ. αιώνα. Επίκρανο και ταινίες έχουν σπασίματα: το αριστερό, στο μεγαλύτερό του τμήμα, το δεξιό στο κάτω τμήμα της ταινίας και στην κόχη της παραστάδας. Επίκρανο και ταινία συνεχίζονται και στους κροτάφους των παραστάδων και στην εσωτερική στενή τους πλευρά.

Στο επιστύλιο έχει λαξευτεί, πάνω από την αριστερή γυναικεία μορφή που παριστάνεται καθιστή, η επιγραφή *Παυσιμάχη*², που δίνει το όνομα της νέας γυναίκας. Με λέσβιο κυμάτιο συνδέεται με το αέτωμα, το οποίο παρου-

-
1. Τις φωτογραφίες της μελέτης φιλοτέχνησε ο καλλιτέχνης φωτογράφος αρχαιοτήτων, κ. Βασίλης Σταματόπουλος, στον οποίον και εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες.
  2. Ύψος γραμμάτων της επιγραφής: Π = 0,02 μ., Υ και Σ = 0,025 και Ι = 0,018 μ. Με το ίδιο όνομα υπάρχει στήλη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με επίγραμμα επιπλέον, σε τέσσερις στίχους. Βλ. πρόχειρα Σ. Καρούζου, Συλλογή Γλυπτών, σ. 87, αριθ. 3964. Πολύ συχνό είναι το ανδρικό όνομα Παυσιμαχος στην αττική προσωπογραφία, από το 500 π.Χ. ως το τέλος του 2ου π.Χ. αιώνα. Βλ. *PA* αρ. 11735 - 11742.

σιάζει μεγάλες φθορές. Στην κορυφή του και στις γωνίες το αέτωμα είχε ανθέμια, από τα οποία διατηρείται σήμερα τμήμα μονάχα του δεξιού, ενώ έχει σπάσει το αριστερό με μέρος του αετώματος, αντίστοιχα, καθώς και το ανθέμιο της κορυφής της στήλης και το μεγαλύτερο τμήμα του αριστερού γείσου.

Το ανάγλυφο τμήμα διατηρείται ακέραιο, με ελάχιστα σπασίματα, καλύπτεται όμως η επιφάνειά του, όπως άλλωστε και η υπόλοιπη στήλη, από πυκνό ίζημα. Σημαντική είναι η φθορά στο δεξιό τμήμα του κεφαλιού της καθιστής μορφής από τα μαλλιά ως το αυτί.

Η παράσταση της στήλης με δυο γυναικείες μορφές, είναι σφιχτή: μάλιστα, οι μορφές ξεπερνούν την πλάκα και απλώνονται και στους κροτάφους της στήλης.

Ο γλύπτης του έργου είναι ένας επιδέξιος τεχνίτης, που αγαπούσε τη λεπτεπίλεπτη εργασία, σκάλισε μάλιστα ένα παλιό θέμα, γνωστό από τις αρχές του 5ου αιώνα, με μεγάλη επιτυχία, δίνοντας ένα συγκινητικό περιεχόμενο, δραματικό, στο έργο του.

Το ύψος της στήλης είναι 1,19 μ. μαζί με το αέτωμα και τη βάση. Η ανάγλυφη πλάκα έχει ύψος 0,915 μ. Η στήλη παρουσιάζει ελαφρή μείωση προς τα πάνω: πλάτος του κάτω μέρους 0,62 μ., και στο ύψος των κεφαλιών 0,60 μ.

Το επιστύλιο έχει ύψος 0,185 μ. ενώ το πλάτος των παραστάδων είναι 0,115 πάνω και 0,122 κάτω. Η αναγλυφική προβολή της πλάκας —στο τμήμα όπου υπάρχουν τα δυο κεφάλια— είναι 0,075 μ, ενώ στο κάτω μέρος της, όπου το δεξιό πόδι της καθιστής μορφής 0,07 μ.

Παριστάνονται δύο νέες γυναίκες, μια καθιστή και μια απέναντί της όρθια. Σε κατατομή δίνεται, από τη μέση και κάτω, το σώμα και τα πόδια της Πausimάχης, όπως και ο δίφρος πάνω στον οποίο κάθεται. Το ίδιο και το δεξιό της χέρι —εκτός από την παλάμη— και η πυξίδα που κρατεί με το αριστερό. Σε ελαφριά στροφή προς δεξιά δίνεται το υπόλοιπο σώμα της, από τη μέση και πάνω, αλλά και το κεφάλι, που παρουσιάζει μια μικρή κλίση προς τα κάτω. Η όρθια μορφή έχει αποδοθεί σε ελαφριά στροφή τριών τετάρτων, και με τις φωτοσκιάσεις που δημιουργούνται σε διάφορα σημεία δίνεται αίσθημα βάθους. Η Πausimάχη κάθεται με άνεση πάνω σε δίφρο³ με λεπτά τορνευτά πόδια. Πατεί σε υποπόδιο που παρουσιάζει ελαφρότατη προοπτική απόδοση. Από τα πόδια της, φαίνεται, συρμένο πίσω από τον δίφρο το δεξιο⁴, που πατεί στα δάχτυλα, τα οποία και διακρίνονται καθαρά

3. Βλ. στο βιβλίο της G. Richter, *The Furniture...* τους δίφρους των εικόνων 204, 205, 208 κ.π.

4. Παρόμοια διεϋθέτηση των άκρων, σε αντίθετη φορά από τη στήλη της Πausimάχης, παρουσιάζουν τα πόδια της καθιστής ανδρικής μορφής στην εξαιρετης ομορφιάς

—τα δυο τελευταία και το μεγάλο—. Διατηρείται πολύ καλά το πέλμα του σανδαλιού, που οι ιμάντες του θα είχαν αποδοθεί με χρώμα. Από το αριστερό πόδι φαίνεται μονάχα το σκεπασμένο με το ιμάτιο γόνατο και μέρος του μηρού.

Η Πausιμάχη φορεί ιωνικό λεπτό χιτώνα με κοντές χειρίδες — φαίνεται το κάτω κουμπί στο δεξί της χέρι. Ανάμεσα στα στήθη της σχηματίζεται μια πτυχωμένη κοντή τραχηλιά, ενώ λίγο παρακάτω διαμορφώνεται μια δίπλα ημικυκλική. Από τις παρυφές της τραχηλιάς ξεκινούν λεπτές λοξές πτυχές, ενώ από τη δεξιά μασχάλη και το αντίστοιχο στήθος κυλούν προς τα κάτω λεπτότατες ποικιλόμορφες τρεμουλιαστές δίπλες. Όλη η πτύχωση σ' αυτό το σημείο εξυπηρετεί τον τονισμό της στρογγυλότητας του στήθους. Ένα τμήμα της παρυφής του χιτώνα έχει κυλήσει στο υποπόδιο⁵, με λοξή πτύχωση, που δύσκολα διακρίνονται οι λεπτομέρειές της.

Το ιμάτιο της Πausιμάχης χονδρότερο από τον χιτώνα της, ξεκινάει από την αριστερή μασχάλη, καλύπτει μέρος του αντίστοιχου ώμου και ανεβαίνοντας προς το κεφάλι, το σκεπάζει ιδιότυπα, κυλώντας στη δεξιά πλευρά του, για να φθάσει στον ώμο, που τον καλύπτει, διαμορφώνοντας εκεί μια βαθιά πτυχή. Παρακάτω, σκεπάζοντας τμήμα του βραχίονα, πέφτει πίσω από τον γυμνό αγκώνα της νέας γυναίκας, σχηματίζοντας μια δέσμη πολύ κινημένων μουσικών πτυχών, που προχωρούν σχεδόν ως τα γόνατα. Στη συνέχεια, το ύφασμα σκεπάζει τους κομψούς μηρούς με ανάλαφρες πλέον λοξές δίπλες στα γόνατα και τις κνήμες. Δύο δίδυμες πτυχές πέφτουν εμπρός από το δεξιό πόδι του δίφρου, ενώ στην αριστερή πίσω κνήμη και στο αντίστοιχο πέλμα διπλώνει πλούσια το ύφασμα. Ανάμεσα στα δύο γόνατα ένα ακόμη τμήμα του ιματίου, με λοξές μεγάλες πτυχές, και μια κάθετη κυλάει σχεδόν ως το υποπόδιο.

Η Πausιμάχη κρατεί με το αριστερό της χέρι μια πυξίδα ανοιχτή — διακρίνονται τα τέσσερα λεπτά της δάχτυλα στην εξωτερική επιφάνειά της — ενώ φέρνει τη δεξιά της παλάμη προς την πυξίδα, σαν να επρόκειτο κάτι να πάρει από μέσα. Εντύπωση ξεχωριστή, εκτός από την αξιοπρόσεχτη πυχολογία (που αλλού τονίζει τη σωματικότητα pláθοντας όγκους, αλλού με τις πολυποίκιλες πτυχές δημιουργεί φωτοσκιάσεις, προσφέροντας μια ζωγραφική εντύπωση και την αίσθηση του βάθους, συχνά) δημιουργούν τα λεπτά

στήλη του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς, αριθ. 386, *Ιπτόμαχος-Καλλίας*: AE 1916, σ. 3 κ.π., πίν. I· AA, 1916, σ. 142· Diepolder, *Die Attischen Grabreliefs*, πίν. 23· K. Fr. Johansen, *The Attic Grave Reliefs*, σ. 39-40, εικ. 20· J. Frel, SAA, πίν. VIII. Ελαφρή παραλλαγή στην τοποθέτηση των ποδιών, με πολλά κοινά σημεία όμως με την εδώ στήλη βλ. στη στήλη του Αρχαιολογικού Μουσείου της Χαλκίδας, αριθ. 104: Diepolder, *ό.π.*, σ. 30, εικ. 6 και B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs*, πίν. 14, σ. 112, σημ. 261. 5. Richter, *ό.π.*, εικ. 283 κ.π.

«γραμμένα» δάκτυλα της Παισιμάχης και η εξεζητημένα κομψή τους διευθέτηση⁶.

Πάνω στον λαιμό της μορφής, χαραγμένο από το γνωστό «περιδέριο της Αφροδίτης», στηρίζεται το πανέμορφο κεφάλι της, ελαφρά γεμμένο, προς τα κάτω. Κοιτάζει προς τα κάτω, σ' ένα χαρακτηριστικό «βύθος»⁷ πράγμα που τονίζει την «άλαλη μοναξιά» της. Το πρόσωπο πλαισιώνεται από την κόμη που έχει ιδιότυπη διευθέτηση, όχι πολύ σαφή, λόγω της φθοράς και των ιζημάτων. Πάντως, στην πρόσθια πλευρά διαμορφώνεται μια σειρά από κυματιστούς βοστρύχους, που διαχωρίζονται από το πρόσωπο με μια καθαρή γραμμή. Αυτό εξάλλου είναι και ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τέχνης του γλύπτη του αναγλύφου (βλ. στις Εικ. 2 α-β, 3 το αριστερό τμήμα του κεφαλιού). Η πλευρά του προσώπου που δε φαινόταν από τον θεατή, είναι καλά εργασμένη, εκτός από την αντίστοιχη πλευρά της κόμης που δεν τελειοποιήθηκε. Στο λοβό του δεξιού αυτιού φορεί μεγάλο σκουλαρίκι με στρογγυλό δίσκο, όπως ακριβώς συμβαίνει στη στήλη της Φαιναρέτης⁸, αριθ. 724 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που γενικότερα παρουσιάζει μεγάλη κοινότητα και στις λεπτομέρειες και στην γενική εντύπωση που δημιουργεί η στήλη. Το ευγενικό πρόσωπο έχει χαρακτηριστικά μεγάλης λεπτότητας: μύτη «γραμμένη» και στόμα που σταλάζει πίκρα. Τα μάτια έχουν έντονο το πάνω βλέφαρο, που το πλαισιώνει μεταλλικό σχεδόν φρύδι. Καμιά αμφιβολία δε θα έμενε, ακόμη κι αν δεν υπήρχε η επιγραφή πάνω από τη θέση της μορφής, πως αυτή είναι η νεκρή, που βρίσκεται πλέον σε άλλους κόσμους κι απλώς «συνυπάρχει» στη στήλη με τη ζωντανή μορφή αντίκρου τους.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο που τονίζουμε, είναι ο τρόπος με τον οποίο τελειώνει στον κάμπο του αναγλύφου η μορφή, αριστερά. Ο γλύπτης έχει κατεβάσει την κόμη, ώστε καλύπτει το αντίστοιχο αντί, ενώ δεν λάξεψε με την ίδια προσοχή όλην αυτή την πλευρά. Κι εδώ η σύγκριση με τη στήλη της Φαιναρέτης είναι διδακτική, για την ομοιότητα στην εργασία και των δύο έργων από τον ίδιο γλύπτη.

Αντίκρου στη νεκρή Παισιμάχη στέκει μια νέα γυναίκα. Πατεί το βάρος του σώματός της στο δεξί πόδι, που δεν φαίνεται, ενώ φέρνει στο πλάι το άνετο αριστερό πέλμα ελαφρότατα ανασηκωμένο στην εξωτερική του πλευρά. Φορεί εμβάδα. Και η νέα αυτή δεν είναι υπηρετική μορφή, όπως δείχνει

6. Πρβλ. τη στήλη της Φαιναρέτης, αριθ. 724 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου τα δάκτυλα και των δύο μορφών παρουσιάζουν την ίδια εκζήτητη στη χειρονομία, αλλά και την ίδια λεπτότητα.

7. N. Himmelmann-Wildschütz, Studien zum Ilissos-Relief, σ. 26. Χρ. Καρούζου, Τηλαυγές μνήμα, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, τ. Γ, σ. 269.

8. Diepolder, ό.π., πίν. 17. B. Schmaltz, ό.π., πίν. 11, 2, σ. 202. Σ. Καρούζου, Συλλογή Γλυπτών, σ. 84, αρ. 724.

η ενδυμασία της, «γνώριμη στις Αθηναίες αστές». Φορεί λεπτό χιτώνα ή μακρύ πέπλο, όπως μπορεί κανείς να υποθέσει από την κομψή πτύχωσή του στο κάτω του τμήμα, δεξιά από το υποπόδιο της καθιστής⁹. Διαμορφώνεται τριγωνική τραχηλιά πάνω από το στήθος, με αλλεπάλληλες δίπλες. Η πτύχωση εδώ είναι σαν «αντίλαλος» στην πτύχωση του αντίστοιχου τμήματος του φορέματος της Πausaniās. Οι μαστοί είναι το ίδιο στητοί: ένα χαρακτηριστικό πολύτιμο επίσης για τη χρονολόγηση της στήλης, που συνήθως δε μνημονεύεται. Η αίσθηση πως η μορφή φορεί στηθόδεσμο¹⁰ κι έχει γι' αυτό στητούς τους μαστούς, συναντιέται στον 5ο αι. και στην πρώτη 25ετία του 4ου αι. π.Χ. Αργότερα, χάνεται αυτό το στοιχείο και τα στήθη, πίσω από τα χονδρύτερα φορέματα που συνηθίζονται, πέφτουν βαριά προς τα κάτω.

Η δεξιά μασχάλη σφίγγει το ξεκίνημα του ιματίου, που με κυματιστές, κινημένες πτυχές γυρίζει και καλύπτει την πλάτη, για να προβάλλει, εμπρός και στρέφοντας κάτω από τη μέση, με βαριές, διχαλωτές δίπλες· κυλάει πάνω από τον αριστερό βραχίονα, προς τα κάτω. Η νέα γυναίκα υψώνει το δεξί της χέρι φέρνοντάς το κοντά στον ώμο σχεδόν, με μιαν εκζήτηση στα δάκτυλα, σε «στάση περισυλλογής», χαρακτηριστική των συνοδευτικών μορφών των ζωντανών στα αττικά επιτύμβια (βλ. τη στήλη της Φιλούς του Μουσείου του Πειραιώς).

Με το αριστερό χέρι κρατεί κρεμασμένο, όπως δείχνει η διευθέτηση των δακτύλων —μέσου και παράμεσου— τον ιμάντα ενός κλουβιού, που συνήθως θεωρείται ως πυξίδα, με τέσσερα ποδαράκια¹¹. Πιστεύω πως πρόκειται για κλουβί, και στην πρόσθια όψη του θα ήταν ζωγραφισμένο ένα πουλί. Έχει ελαφρότατη προοπτική απόδοση. Αν κοιτάξουμε τη στενή του πλευρά —του κλουβιού— και τη συγκρίνουμε με το κλουβί στη στήλη του νέου από τη Σαλαμίνα¹² του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, καθώς και με το αντίστοιχο αντικείμενο στη στήλη 1822¹³ του ίδιου Μουσείου, που κρατεί η όρθια γυναικεία μορφή, θα προσέξουμε την ομοιότητα μεταξύ των αντικειμένων που σημειώσαμε. Ισχύει περισσότερο η παρατήρηση για τη στήλη 1822. Ωστόσο, το κλουβί στη στήλη του νέου από τη Σαλαμίνα, που έχει ελαφρότατα στρογγυλεμένες τις γωνίες, παρουσιάζει και στο πάνω του τμήμα μεγάλη ομοιότητα με τα δυο άλλα «κλουβιά», στη στήλη 1822 και της Πausaniās.

9. Πρβλ. την απόλυτη σχεδόν ομοιότητα σ' αυτή τη διευθέτηση της πτύχωσης, στις στήλες: της Φρασίκλειας, αριθ. 831 και 726 (από τον Πειραιά) του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, και της Μνησαρέτης στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου.

10. Βλ. Πολυδεύκου, Ονομαστικόν, στη λ.

11. G. Richter, ό.π., στις πυξίδες.

12. Diepolder, Die Attischen Grabreliefs, πίν. 6· Σ. Καρούζου, Συλλογή Γλυπτών, πίν. 25 (αριθ. 715).

13. Diepolder, ό.π., πίν. 21. Ολοκληρωμένο από τον J. Frel, AD 23 (1968), τ. Β, πίν. 2· B. Schmalz, ό.π., σ. 202, σημ. 485, πίν. 8, 2.

χης. Εξάλλου, και σε λευκές ληκύθους υπάρχει σπάνια η παράσταση ενός τέτοιου είδους «κλουβιού», με πουλάκι ζωγραφιστό στην πρόσθια επιφάνειά του. Ένα πουλάκι ζωγραφιστό μπορούμε να φανταστούμε και στο κλουβί της στήλης του νέου από τη Σαλαμίνα. Δεν θα υπήρχε λόγος για παράσταση δύο πυξίδων στην ίδια στήλη, με μια διαφορά μεταξύ τους: μια με πόμα που είναι μισανοιχτό ή ανοιγμένο ή δεν έχει ανοιχτεί ακόμη, και μια με αετωματικό κάλυμμα και τέσσερα ποδαράκια, που κρατιέται από την όρθια μορφή, μ' ένα λεπτό ιμάντα, άλλοτε ζωγραφιστό. Το κλουβί με το πουλάκι μέσα θα αποτελούσε, όπως και σήμερα, μια καθημερινή χαρά στη σπιτική ζωή. Θα ήταν ίσως ένα αγαπημένο πλάσμα της νεκρής, που υποδηλώνεται η παρουσία του στη στήλη της, όπως ακριβώς την θυμόνταν οι οικείοι της. Συμπυκνώνεται σ' αυτό, όπως και στην πυξίδα που κρατεί η Πausimάχη ή άλλες γυναικείες μορφές στα επιτύμβια, η χαρά της ζωής που χάθηκε πλέον.

Το κεφάλι της όρθιας νέας γυναίκας κοιτάζει προς τη νεκρή, χωρίς να συναντιούνται τα βλέμματά τους. Μύτη, μάτια και στόμα παρουσιάζουν και δω τα ίδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που αναφέραμε αναλύοντας τη μορφή της Πausimάχης. Χρειάζεται να προσέξει κανείς μian ακόμη λεπτομέρεια στην ενδυμασία της όρθιας μορφής: αριστερά κάτω, σχηματίζεται μια μεγάλη δίπλα λοξή, που πτυχώνεται πάνω στο αριστερό πέλμα της, ενώ δεξιότερα διαμορφώνεται δέσμη από διπλές μικρότερες λεπτές πτυχές με αυλάκι στη μέση τους κάθετο, και μεγαλύτερο ανάμεσά τους.

Και σ' αυτή τη νέα γυναίκα η κόμμωση διαμορφώνεται σε μια μάζα, κάτω απ' την οποία προβάλλει ο λοβός του αριστερού αυτιού, κι ολόγυρα τα μαλλιά σχηματίζουν λεπτούς λοξούς βοστρύχους. Και πάλι με μian ορατή γραμμή χωρίζεται η κόμμωση από το πρόσωπο.

Συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά της τέχνης του γλύπτη, δημιουργού του τρυφερού αναγλύφου που μελετούμε, σημειώνουμε τα κύρια: έντονη δραματικότητα στην έκφραση, που την τονίζει το απόμακρο βλέμμα της νεκρής. Η δραματικότητα, συνοδευμένη κάποτε με κάποια θεατρικότητα είναι ένα χαρακτηριστικό στην έκφραση των μορφών, που ξεκινάει στην α' δεκαετία του 4ου π.Χ. αιώνα, με τη θαναμία στήλη του Δεξιέω. Υπό την επίδραση αυτού του γλύπτη της τελευταίας, πιστεύει ο J. Frel πως βρίσκεται, ζει και εργάζεται «ο γλύπτης της Φαιναρέτης», στήλης τόσο συγγενικής με αυτήν που παρουσιάζουμε. Η πλαστική διατύπωση των μορφών σ' όλη τη σειρά των έργων που του αποδίδει ο Frel, είναι εξαιρετικά επιτυχημένη και αξιοπρόσεκτη. Ο τρόπος του διαχωρισμού της κόμης, σαν να είναι περούκα και επικάθεται πάνω στο κεφάλι, χωρισμένη απ' αυτό με μια έντονη γραμμή είναι ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό στην πλαστική αντίληψη του γλύπτη μας. Η εκζήτηση στην απόδοση των δακτύλων των χεριών, η διευθέτηση και η πτύχωση ιματίου και χιτώνα, τα εξεζητημένα λεπτά χαρακτηριστικά του προσώπου, η παράσταση ματιού και φρυδιών, η ιδιότυπη πίκρα που σταλάζει στις άκριες του στόματος, ο τρόπος σμιλέματος των πλακών

των αναγλύφων, η κοινότητα στην απόδοση των αρχιτεκτονικών στοιχείων, όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, μαζί με άλλα λεπτομερειακότερα που ε.αφέρθηκαν παραπάνω, πείθουν για τη σωστή απόδοση του παραπάνω έργου στον γλύπτη που φιλοτέχνησε την επιτύμβια στήλη της Φαιναρέτης. Είναι εξαιρετος σχεδιαστής και έχει μεγάλες δυνατότητες στη σύνθεση της παράστασης. Η εκτέλεση, στα μέρη που φαίνονται από τον θεατή, είναι άπογη. Ασφαλώς, ο καλλιτέχνης αυτός έχει τάσεις μανιεριστικές. Όμως ξέρει πολύ καλά να δίνει την αίσθηση του θανάτου που πλανιέται στην γενική εντύπωση που δημιουργεί το έργο: τη θλίψη για το χωρισμό των νεκρών από τους ζωντανούς, την αίσθηση της άδικης «κλήρας» του ανθρώπου, που δυναστικά βαραίνει πάνω του η μοίρα του αναπόφευκτου τέλους. Στα μάτια των μορφών, πράγμα που συμβαίνει γενικά στα επιτύμβια ανάγλυφα αυτής της εποχής στην Αττική, μένουν αστάλαχτα τα δάκρυα, ενώ το στόμα εκφράζει τόσο ζωντανά την πίκρα για τη ζωή που κόπηκε ξαφνικά, το χωρισμό από τους αγαπημένους, που είναι οριστικός.

Λίγες στήλες τόσο μικρές, όσο της Πausimάχης, δίνουν τόσο σαφώς την αίσθηση της ζωγραφικότητας, με το λαμπρά αποδομένο παίξιμο του φωτός με τη σκιά, που την επιτυγχάνει ο γλύπτης με την εξαιρετη πτυχολογία. Η πλαστικότητα συνυφαίνεται με τη ζωγραφικότητα, δίνοντας ένα αξιοπρόσεκτο αποτέλεσμα, που θα ήταν σαφέστερο, αν κάποτε γινόταν δυνατό να αφαιρεθεί η μάζα των ιζημάτων από τη στήλη.

Ο J. Frel και η B. Kingsley¹⁴ δίνουν μερικά χαρακτηριστικά της τέχνης του γλύπτη, καίρια για την απόδοση σ' αυτόν των παρακάτω αναγλύφων. Τον ονομάζουν «γλύπτη της Φαιναρέτης»:

1. Από τμήμα στήλης, της Σωστράτης, αριθ. 1015 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.
2. Στήλη της Φαιναρέτης, στο Εθνικό Μουσείο.
3. Απότμημα στήλης του Abdešmun, αριθ. 986 του Εθνικού Μουσείου.
4. Βάση που βρέθηκε στην Ακαδημία Πλάτωνος, με παράσταση ιππέως που καταβάλλει τον αντίπαλό του, πεσμένον κάτω, και
5. Το «καλύτερο έργο αυτού του γλύπτη», η στήλη της Πausimάχης, στο Μουσείο του Μαραθώνος.

Η βάση με τον ιπέα και η Φαιναρέτη έχουν χρονολογηθεί γύρω στα 390 π.Χ. Μια πενταετία αργότερα τοποθετείται χρονολογικά, από στυλιστικά στοιχεία, η Σωστράτη. Η στήλη της Πausimάχης, σε σύγκριση με τα προηγούμενα έργα του γλύπτη, χρονολογείται σωστά και από τους Frel - Kingsley¹⁵, στα 380 π.Χ.

14. Frel-Kingsley, GRBS, τ. 11, αρ. τεύχ. 3, σ. 197 κ.π. (Three Attic Workshops of the early fourth c. B.C.).

15. Βλ. Frel - Kingsley, ό.π., σ. 203-204.

Η στήλη της Πausimáχης φαίνεται το καλύτερο έργο του γλύπτη της Φαιναρέτης, γιατί σ' αυτό δίνεται ολοκληρωμένη η εικόνα του θέματος, καθώς η παράσταση είναι ακέραια. Έτσι, μια σύγκριση της στήλης της Φαιναρέτης μ' αυτή που μελετούμε, αίρει την αντίληψη πως «κάτι μένει ανερμηνευτο κι όχι πειστικό» στο επιτύμβιο το πολυύμνητο της Φαιναρέτης. Η καταστροφή του δεξιού της τμήματος μας αφαίρεσε τη δυνατότητα να αισθανθούμε πως είδε ο γλύπτης ολόκληρο το θέμα και πως το διατύπωσε πλαστικά. Ακόμη, ποια σύμβολα μπορεί να είχε χρησιμοποιήσει για την όρθια γυναίκα. Χωρίς αμφιβολία στη στήλη της Πausimáχης, όπου η νεκρή κρατεί την πυξίδα, με την κίνηση των χεριών της και με το κλουβί που κρατεί η όρθια μορφή αντίκρου της, δίνεται ολόκληρη η αίσθηση που επιδίωξε ο καλλιτέχνης. Αν είχε τη δυνατότητα, χωρίς να δεσμεύεται στο μέγεθος του έργου από την παραγγελία που του δόθηκε από τους οικείους της νεκρής, και δημιουργούσε μια στήλη μεγάλη, όπως της Φαιναρέτης, ασφαλώς θα φαινόταν η εξέλιξή του μέσα στα δέκα περίπου χρόνια που χωρίζουν τη φιλοτέχνηση των δύο έργων.

ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Résumé

STÈLE FUNÉRAIRE DE LA RÉGION DE LA MESOGÉE EN ATTIQUE

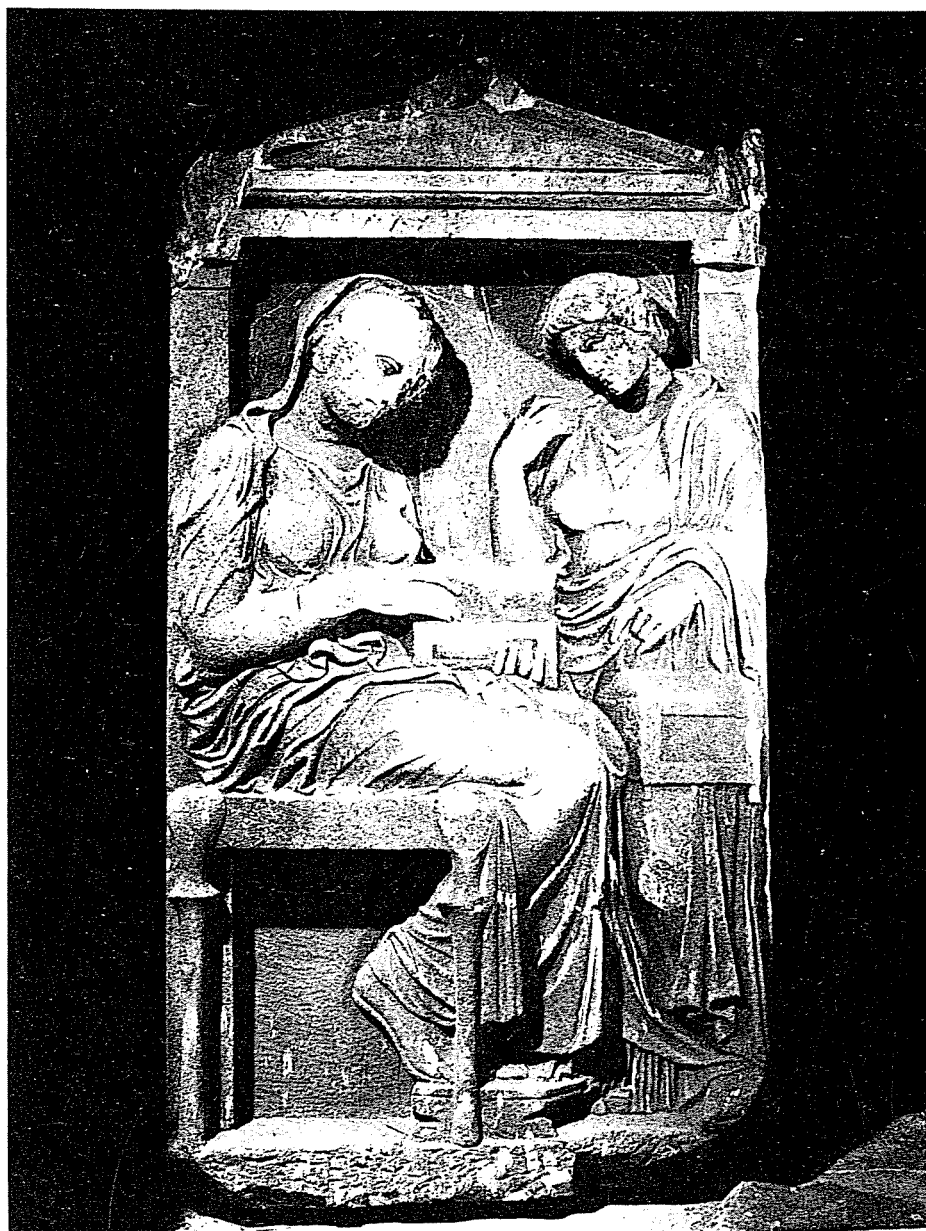
A la mémoire de L. H. Jeffery

L' auteur de cet article donne une description détaillée de la stèle funéraire de Pausimaché, n°3599 du Musée de Marathon.

Cette stèle a probablement été trouvée à Merenda (l' ancienne Myrrinous) de la Mesogée en Attique. Elle représente deux figures féminines: l'une, Pausimaché est assise à gauche, un membre de sa famille (une femme) est assise à droite et tient, dans sa main gauche une cage où serait peint également un petit oiseau. Le modèle de l'oeuvre est parfait comme aussi la composition. La draperie est des plus fines. De style maniériste de l' oeuvre ne trahit en rien le sentiment de tendresse que l' auteur de la stèle a voulu exprimer. L' analyse stylistique prouve que la stèle a été sculptée vers 380 a. J-Ch. La comparaison avec la stèle de Phainarète du Musée National montre que le même artiste a créé les deux stèles. J. Frel et B. Kingsley désignent cet artiste comme «le sculpteur de Phainarète». Ses oeuvres se classent ainsi:

1. La stèle de Phainarète, M. N. Athènes n° 724,
2. La stèle de Sostraté, M. N. Athènes n° 1015 (fragment),
3. Fragment d' une stèle «Abdečmun», M. N. Athènes n° 3599,
4. Base, M. N. Athènes 3708,
5. La stèle de Pausimaché, Musée de Marathon n° 3599.

A. KALOGEROPOULOU

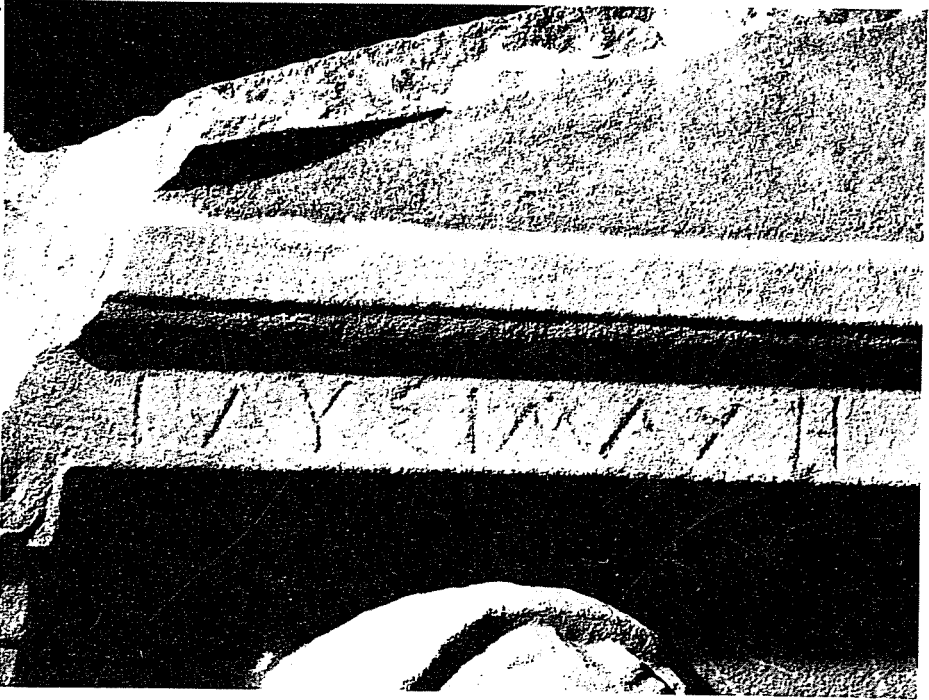
Εικ. 1. Η στήλη της Πausimáχης, αρ. 3599 του Μουσείου του Μαραθώνος.

Εικ. 2. α-β. Η καθιστή Πausιμάχη, φωτογραφημένη από εμπρός και πλάγια.

Εικ. 3. α-β. Η όρθια μορφή της στήλης, φωτογραφημένη από εμπρός και πλάγια.

Εικ. 4. Η επιγραφή της στήλης της Πανσιμάχης.